

Антиципація у творчості Тараса Шевченка

Анатолій Градовський,

доктор педагогічних наук, професор

Максим Галушко,

аспірант Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

У статті розкриваються окремі аспекти аналізу творчості Т. Шевченка з позиції феномену антиципації. Робиться спроба прочитання поетичного доробку Кобзаря через призму принципу передбачення. Механізм антиципації, який зазвичай вивчається у філософії і психології, використовується у нашому літературознавчому дослідженні. Пропонується аналіз окремих творів Шевченка, зокрема «Сретик», «І мертвим, і живим, і ненародженим...», «Великий льох», «Буває, в неволі іноді згадаю...», «У Бога за дверми лежала сокира».

Ключові слова: Шевченко, поезія, антиципація, образ, мотив, художній текст.

Постановка проблеми зумовлена необхідністю виявити ознаки антиципації у творчості Т. Шевченка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні підвалини аналізу творчого доробку Т. Шевченка в цілому було закладено науковцями С. Єфремовим, С. Смаль-Стоцьким, Д. Чижевським, Г. Грабовичем, В. Пахаренком та ін. Питання антиципації ґрунтовно вивчалися дослідниками П. Анохіном, В. Вундтом та ін.

Мета роботи – проаналізувати окремі твори Т. Шевченка через призму антиципації.

Актуальність статті пов'язана з уведенням у літературознавчий вжиток поняття антиципації на прикладі аналізу творчого доробку Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу. У філософській науці ще з античних часів (стоїки та епікурейці), а також у психології (введено до вжитку В. Вундтом) вивчається явище антиципації.

Окремі положення у психології дають змогу говорити про неї як феномен, коли індивід уявляє собі результат певної дії до того моменту, як вона насправді завершилася; у тій чи іншій формі передбачати розвиток подій, явищ, їх результатів. Антиципація особливо значуща у творчій діяльності, наближає дослідника до процесу творення і моменту, коли «божа іскра» (натхнення, муза і т. д.) торкається, освітлює, полонить, захоплює митця у його пориванні, пошуку.

Насамперед з'ясуємо, як це поняття трактується у літературознавчій науці.

Антиципація (від лат. – наперед засвоюю, перед-, вбачаючи) – поняття, яке означає заздалегідь складене уявлення про подальший розвиток подій у світі, становлення життєвого устрою, ладу чи порядку, передбачення окремих реалій, що не можуть бути доступними для митця у момент творення тексту; включає такі елементи, як передбачення, здогад, передчуття.

Один із перших, хто помітив у собі цю таємничу силу, був італійський поет XVI ст. Торквато Тассо. Він вірив, що якийсь дух-покровитель спрямовує його у творчій роботі, йому здається, що хтось нашіптує йому під час написання.

«Це, – на думку Тассо, – дух правди і розуму, який підносить мене до знань, що перевершують мій розум і все ж є зрозумілими для мене. Він вчить мене речам, які не з'являються у моїй думці навіть при найглибшому пізнанні, про які я не чув ні від однієї людини, не читав у жодній книзі.»

Так висловився і німецький поет Й.-В. Гете, який через два століття створив як власну сповідь драматичну фантазію «Торквато Тассо», сприймав поета Тассо своїм духовним двійником, об'єктом для наслідування: тип поета загалом з його пристрастями й ідеалами. Згадуючи про своє здивування від своєї першої драми, Гете зазначав, що він писав п'єсу «Гец фон Берліхінген», будучи двадцятидворічним юнаком, і десять років потому був вражений правдивістю зображеного. Нічого подібного він не переживав, не бачив, отож передбачив і отримав знання про різноманітні долі людські за антиципацією.

Коли мова йде про когнітивні процеси у їх відношенні до часу, то зазвичай сприйняття пов'язують із сьогоденням. Антиципація найкраще проявляється у спробах побудувати майбутнє, а пам'ять відображає минуле. Втім справжні зв'язки тут набагато складніші.

У процесі сприйняття, який, звичайно, відбувається у теперішньому часі, з одного боку, враховується минулий досвід, що зберігається в пам'яті, а з іншого – у ньому завжди є момент антиципації. Митець спирається на життєвий досвід, що зберігається в пам'яті, і зіставляє його з тим, що є в момент творення літературного передбачення для проєкції майбутнього.

Проте таке тлумачення проблеми не може однозначно задовольнити дослідника, адже антиципація у письменника – явище, пов'язане з місією «говорити», пояснювати, узагальнювати і т.д. Воно більш складне, ніж уміння людини у реальному житті рутинно прораховувати і планувати певні дії.

Вплив цього феномену на різних рівнях свідомості – суттєво відмінний. На сенсорно-перцептивному рівні вона обмежена рамками актуальної поточної дії. Уява співвідносить наявне з відносно потенційною можливістю. На рівні вербально-логічного мислення антиципація досягає свого найповнішого втілення, її діяльність практично не обмежена. На цьому рівні вона забезпечує планування діяльності загалом. У вербально-логічному плані людина може достатньо легко і вільно переходити від теперішнього до майбутнього і минулого, від початкового моменту діяльності до кінцевого і навпаки.

Дослідник П. Анохін щодо механізму мистецького провидіння зазначає, що ефективність образу – у плані його регулюючої функції стосовно діяльності суб'єкта – суттєво визначається тим, наскільки він забезпечує антиципацію, тобто випереджальне відображення.

Також з точки зору вимог діяльності образ формується лише тоді, коли його «чуттєва тканина» (О. Леонтьєв) органічно об'єднується зі значенням, тобто коли чуттєве і раціональне створює єдиний сплав. Образ, який відображає лише те, що у певний момент безпосередньо впливає на ознаки чуттів, не міг би забезпечити цілеспрямованості дії, у цьому випадку оточення повністю керує поведінкою суб'єкта (такий випадок можна уявити лише теоретично). Але й образ, який має збіднену чуттєву основу, також не може забезпечити ефективну регуляцію дій, особливо у складних умовах. Це означає, що у навчанні людини будь-якому виду діяльності необхідно визначити критерій поєднання методів, які формують чуттєві і логічні компоненти образу, його «чуттєву тканину» і його «семантику».

За влучним висловом філософа Ф. Фішера, «Геній знає світ, не вивчивши його, він знаходить початки в самому собі і в своїх переживаннях, володіє даром відгадувати за ними і те, що в інших розвивається із них».

Особливим явищем для світового літературного процесу стала творчість Т. Шевченка. Вона насичена романтичними впливами, тематично і жанрово різноманітна. Г. Грабович слушно наголошує на особливому відчутті поета.

На прикладі творчості Шевченка можна переконатися, що художника, який володіє антиципацією, не полишає натхнення «натхненням»: воно ніколи не зрадить йому у відтворенні часу, характерів, суспільних та інших взаємовідносин, не відомих раніше, до найдрібніших тонкощів – воно не потребує ні психологічних експериментів, ні історичних довідок. Будь-яке документування не дасть йому більше, ніж вже дано прозорливістю.

Літературна спадщина Кобзаря чітко сформована навколо націєтворчих передбачень, стимулів, спонукань і настанов. Поет впливає у свою поезію нові враження із власного життя, розробляє оригінальну художню систему світобачення.

Політична та соціальна залежність українського народу від Московської держави за часів Т. Шевченка набула національної, культурної і мовної трагедії. З огляду на це пріоритетною у поетичному пошуку Кобзаря є тема боротьби проти соціального і національного рабства.

Високе патетичне горіння характерне для багатьох творів поета. Так, у поемі «Єретик» (Шафарикові) він оповідає світу про Івана Гуса, що йде на вогнище за свою віру. У що вірить його головний персонаж? Які у нього цінності? Що тривожить душу письменника?

Складні провідницькі ідеї виникають у свідомості Т. Шевченка, криваві і пекельні картини проходять перед очима – мова його і про давні часи, і про світові війни, коли український народ, як ніякий інший, знаходився між жорнами смерті, і про сучасність. Тут свята українська соборність під загрозою опинилася:

«Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єдинила
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію.» [5, с. 287]

Страждання людей, їхні муки і втрати об'ємною панорамною постають і перед тогочасним, і сучасним читачем:

«Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.» [5, с. 287]

Про страшну руїну і несправедливість кричущу каже поет на самому початку поеми:

«Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті...» [5, с. 287]

Втім глибоко у душі народу визріває нове полум'я і бажання свободи:

«А в попелі тліє
Іскра огню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає...» [5, с. 287]

У поемі «Кавказ» він благословляє визвольну боротьбу горців. У посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим...» поет майстерно змальовує ту дійсність, що панує в Україні уже 200 років:

«Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають...» [5, с. 348]

Сумну долю емігрантів також не оминув поет у своєму посланні. Показує лихе митарство, облудну злагоду, хибні ідеї і чужі переконання:

«Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеса на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого.» [5, с. 349]

До лихих людей Кобзар зараховує і тих, що своїм розумом і чесною працею не бажають жити, з презирством ставиться до них їх і звертається з такими словами:

«Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеса знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!» [5, с. 349]

Тривожить поета і мізерність людська, продажна пристосованська натура сучасників. Чим відрізняється вона від вад наступних поколінь? Як глибоко і пронизливо автор вгризається у злочинність задумів і слабкість духу, як висміює нищість і зажерливість людська!

Яка могутня безсмертна божественна сила – сила слова правдивого! Т. Шевченко закликає цих лиходіїв:

«...Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте:
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.» [5, с. 348]

А далі йдуть відомі всьому світові пророчі слова, ті рядки, що знає кожен українець. Настанова батьківська стала мудрістю народною, закликком і застереженням:

«Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!» [5, с. 350]

Дослідник С. Смаль-Стоцький зазначає, що «він (Шевченко – А.Г.) відкидає всяке спільне «отечество», знає тільки неньку Україну, яку так щиро любить, що за неї готов і душу свою віддати. Він визнає тільки повну державно-політичну самостійність України» [3, с. 29].

Варто виокремити у творчості Т. Шевченка містерію «Великий льох», яка органічно продовжує роздуми поета про національно-визвольну боротьбу українського народу і дає відповідь на питання, де ж черпає свої сили і снагу поет? Його спогади про минуле крають серце:

«Стоїть в селі Суботіві
На горі високий
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.» [5, с. 327]

Поет веде мову про безчинства ворога, якого допустив Б. Хмельницький на українську землю:

«Москалики що заздріли,
То все очухрвали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають.» [5, с. 327]

Цікавим є «Великий льох» у містицизмі і відході поета від хронологічних рамок: вся дія проходить перед читачем як сон, бувальщина, деперсоналізоване марення. Окремими постатями виступають лише Гонта, Хмельницький і цар Московії – Олексій.

Містичне проявляється й у побудові містерії: «Три душі», «Три ворони» і «Три лірники», а також епілог («Стоїть в селі Суботіві...»). Традиція шанувати числа 3, 4 і 10 оспівана свого часу у «Божественній комедії» італійським письменником Данте. Поділяючи думку піфагорійців, які вважали 10 ідеальним числом, оскільки воно утворюється додаванням перших чотирьох чисел (1+2+3+4), середньовічні вчені додавали до трактування догматичне пояснення триєдності християнської божественної сутності: Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого, силу стихій (вогонь, повітря, вода, земля).

У побудові сюжету і представленні образів алегоричної поеми «Великий льох» Т. Шевченко використовує архетипи (відкритий на початку ХХ ст. швейцарським психологом К. Юнгом) «Трійця» і «Три-проти-одного». «Ідеальна» побудова сюжету (по три розповіді від кожної групи персонажів та авторська промова в епілозі) – прояв художньої вивірності у використанні числа 10.

Тут, на могилі, душа митця стає свідком, як з'єднується минуле з сучасним, цей світ із потойбічним. У ці безрадні миті на розритій могилі поет виголошує нове пророцтво:

«Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!» [5, с. 328]

Зрозуміло, що цей фактор у творчості Шевченка не лише підкріплює погляди про природу генія, а й визначає, що для нього характерний вищий рівень свідомості, що він володіє даром пророка.

Український історик В. Антонович зазначив, що Т. Шевченко «часто вгадував те, що було пізніше встановлено історичною критикою». Образ самого Кобзаря у його сучасників і нащадків асоціювався з біблійним пророком, а його поезія для України була, за висловом П. Куліша, «воїстину гуком воскресної труби архангела».

Цитата з містерії Т. Шевченка «церков-домовина розвалиться...» не свідчить про бездуховність поета. Це швидше данина іронічному ставленню його сучасників до офіційної церкви, що підтримує всесильну владу московського царя.

Нехтування словом Божим – це загибель. Поет мало не в кожній поезії звертається до біблійних персонажів, його твори переповнені біблійним символізмом, ремінісценціями та алюзіями на Святе Письмо. Варто згадати лише епіграфи до «Великого льоху», поем «Тризна», «Сон», «Єретик», «Кавказ» тощо.

Залучаючи матеріал Книги Книг, поет нагадував своїм сучасникам про необхідність дотримуватися вічних загальнолюдських принципів. Погибельне боговідступництво Кобзар бачить у духовному, національному і соціальному гнобленні, у моральному розтлінні людей, і тому з грудей поета зрина пекуча скарга:

«... Шукаю Бога, а знаходжу
Таке, що цур йому й сказати.» [6, с. 159]
(«В неволі, в самоті немає...», 1848).

До прикладу, уся діяльність Т. Шевченка, як Ісаї, була зосереджена на найгостріших і найактуальніших проблемах його сучасності. Він, подібно до пророка, щиро вірив у правосуддя, святість Господа, настирливо намагався пояснити своїм співвітчизникам катастрофу, яка неухильно насувалася (про це йшла мова в «Осії. Глава XIV»). Однак аж ніяк не сама кара приваблює поета в Страшному суді – то лише необхідна тяжка умова припинення зла. Захоплює величне встановлення Господом гармонії на землі.

Модель кари й святої помсти у творі Кобзаря будуватиметься на жахливих передбаченнях біблійного пророка. У Шевченка – це апокаліптичне відчуття останнього суду, який означатиме абсолютну моральну розплату й повне, по суті, метафізичне перетворення суспільства.

Так, у поезії «Буває, в неволі іноді згадаю...» йдеться про дитяче видіння автора, що пас ягнят біля могили. «Могила ніби розвернулася», і з неї вийшов сивоусий козак, узяв пастушка Тараса на руки й заніс у могилу до середини. У могилі Тарас побачив багато порубаних козаків. Той, хто заніс малого до могили, пояснює хлопцеві, що по всій Україні такі самі могили, туго начинені «благородним трупом» героїв-патріотів. «Оце воля спить», – тлумачить сивоусий провідник Тарасові й наказує:

«Дивися ж, дитино!
Та добре дивися – а я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,

За що й я меж ними в могилі лежу.

Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину.» [6, с. 225]

Потім, навіть у зрілому віці, Т. Шевченко, згадуючи про це, не міг і сам собі відповісти: це був сон такий чи відіння, привид?.. Отак ще в дитинстві відчув Т. Шевченко містичну силу могили на українській землі. «У душі Т. Шевченка була ціла безодня ніжної мрійності, молитовного величчя та дитячої чистоти» (М. Васильківський).

Окремою сторінкою, що свідчить про антиципацію у творчості Т. Шевченка, є поезія «У Бога за дверми лежала сокира», написана в 1848 р. у засланні. За давнім казахським сказанням, безіменний «кайзак» украв у Бога сокиру і спробував нарубати дров у лісі. Світ вжахнувся – вчинено зло! Ми знаємо біблійну заповідь – «Не укради!» Але не цей факт головний для поета. Він заглиблюється в душу, у спосіб мислення крадія.

Крадій знав Бога. Більше того, він знав, що сокирою користуватися Всевишній не дозволяє. Він ігнорує настанови Всевишнього і клопочеться про те, щоб, допавшись до забороненої «сокири», подбати ліпше про себе. Чи, може, і має право так думати людина? Так, бо Творець дарував їй волю і свідомість. Що ж вийшло з цього?

«А кайзак на хирю

Та на тяжке лихо

Любенько та тихо

І вкрав ту сокиру.

Та й потяг по дрова

В зелену діброву;

Древину вибравши та й цюк!» [6, с. 79]

В основу поезії покладено сюжет казахської народної легенди про священне дерево казахів. Простий і наївний сюжет. Але в інтерпретації Шевченка він набуває фундаментального філософського звучання. Вже тоді Кобзар передбачав згубні наслідки дій людини, якими вона порушує встановлений Творцем лад у світі:

«Як вирветься сокира з рук –

Пішла по лісу косовиця.

Аж страх, аж жаль було дивиться.

Дуби і всякі дерева.

Великолітні, мов трава

В покоси стелеться, а з яру

Встає пожар, і диму хмара

Святеє сонце покрива...» [6, с. 79]

Слова, написані у середині XIX ст. До «хресного походу» проти природи під мічурінським лозунгом: «Ми не можемо ждати милостей у природи: взяти їх у неї – наша задача» було ще майже століття, не відав поет і про екологічні, національні й соціальні катаклізми, які доведеться пережити його нащадкам майже через півтора століття після його смерті, затоплені гнилими штучними морями родючі українські чорноземи, не видів обезводнений Арал, не чув про Чорнобильську трагедію, не знав про кислотні дощі, вбивчу радіацію, озонові діри, війну на Балканах і ще багато чого. А як передбачив згубне діяння зухвалого боговідступництва:

«І стала тьма, і од Уралу

Та до Тингиза, до Аралу

Кипіла в озерах вода,

Палають села, города,

Ридають люди, виють звірі

І за Тоболом у Сибірі

В снігах ховаються. Сім літ

Сокира Божа ліс стинала,

І пожарище не вгасало.

І мер[к] за димом Божий світ.» [6, с. 79]

Край спустошено, але залишилося одиноке живе зелене дерево на згарищі. Це той знак, що не все втрачено. Це подія, перспектива відродження. Це нитка життя – нитка зв'язку з Богом:

«Та дикий інколи кайзак

Тихенько виїде на гору

На тім захилім верблюді,

Непевне діється тойді.

Мов степ до Бога заговорить.

Верблюд заплаче, і кайзак

Понурить голову і гляне

На степ і на Карабутак...» [6, с. 80]

Тепер сюди заїжджають люди, у серцях яких не погасла віра. Віра веде до примирення з Богом, до відновлення порушеної гармонії, а отже, є запорукою незнищенності життя.

Висновки

Отже, у творчості Т. Шевченка дослідник часто простежує використання прийому антиципації. Звичайно, не кожне передбачення, настанову, ідеалізацію дійсності слід розглядати через призму цього феномену.

Під час аналізу обраних творів визначено, що найчастіше антиципація у творчості Т. Шевченка пов'язана з пророкуванням позитивного результату національно-визвольної боротьби, окремими аспектами життя українського народу.

Втім, пророче провидіння Кобзаря не обмежується націєтворчими імпульсами, а також пов'язане з глибоким віруванням у Промисел Божий і його Правдивий Суд. Антиципація у поета також проявилася у заклику берегти природу, природний порядок, лад у народі, душі, побуті тощо.

Література

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. Переклад Соломії Павличко. – К.: Радянський письменник, 1991. – 211 с.
2. Пахаренко В. Незбагнений апостол. Світобачення Шевченка / В. Пахаренко. – 2-е вид., допов. – Черкаси: Брама: ІСУЕП, 1999. – 295 с.
3. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. – Черкаси: БРАМА. Видавець Вовчок О. – 2003. – 376 с. [Серія «Шевченкознавчі раритети»]
4. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – Тернопіль: МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна». 1994. – 480 с.
5. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. Дзюби, М. Жулинського. – 784 с.
6. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. Т. 2: Поезія 1847–1861. – К.: Наук. думка, 2001. – 784 с.

Градовский Анатолий, Галушко Максим. Антиципация в творчестве Т. Шевченко

В статье раскрываются отдельные тезисы анализа творчества Т. Шевченко с позиции феномена антиципации. Делается попытка прочтения поэтического наследия Кобзаря сквозь призму принципа предвидения. Механизм антиципации, изучаемый в философии и психологии, используется в литературоведческом исследовании.

Предлагается анализ отдельных произведений Шевченко.

Ключевые слова: Шевченко, поэзия, антиципация, образ, мотив, художественный текст.

Anatoliy Gradovskiy, Maksym Galushko. Anticipation in T. Shevchenko works

Signs of anticipation are analyzed in T. Shevchenko poetry. An attempt to read the poetic works in the light of the principle of anticipation is made. The mechanism of anticipation that is being studied in philosophy and psychology is used in literary study. An analysis of some of Shevchenko's works, including «The Heretic», «To the Dead and the Living and Unborn...», «The Great Vault» etc.

Keywords: Shevchenko, poetry, anticipation, image, motif, artistic text.